

HINDIY TILIDAGI KELISHIKNI IFODALOVCHI TERMINLARNING BA'ZI XUSUSIYATLARI

Raxmatjonova Kamola Abdumutal qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti

kafedrasi dotsenti v.b.

e-mail: kamolarahmatjonova@gmail.com

mobile: +998909474123

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada hindiy tiliga xos कारक 'kaarak', परसर्ग 'parsarg', विभक्ति 'vibhakti' grammatik terminlarining o'zbek tilida qo'llashdagi ayrim jihatlari xususida so'z boradi. Tanlangan terminlar misolida hindiy tilida grammatik atamalar bilan bog'liq ayrim muammolar va ularning yechimlari ko'rsatiladi. Mavzuni yoritishda ilmiy hamda uslubiy adabiyotlarga tayanildi.

***Kalit so'z va iboralar:** grammatik kategoriya, kelishik, poslelog, vibhakti, parsarg, ko'makchi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты использования грамматических терминов хинди कारक 'kaarak', परसर्ग 'parsarg', विभक्ति 'vibhakti' в узбекском языке. На примере выбранных терминов показаны некоторые проблемы, связанные с грамматическими терминами в хинди и пути их решения. При написании статьи использована научно-методическая литература.

***Ключевые слова и фразы:** грамматическая категория, падеж, послелог, вибхакти, парсарг, вспомогательное слово.*

ABSTRACT

This article talks about some aspects of the use of the Hindi grammatical terms कारक 'kaarak', परसर्ग 'parsarg', विभक्ति 'vibhakti' in the Uzbek language. Some problems related to grammatical terms in Hindi and their solutions were shown on the example of selected terms. Scientific and methodical literature is used in writing the article.

***Key words and phrases:** grammatical category, case, poslelog, vibhakti, parsarg, auxiliary word.*

KIRISH

Termin lotincha terminus— chegara, had — bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi soʻz yoki soʻz birikmasidir. Teminda maʼlum bir sohaga taalluqli chegara mavjud boʻladi. U yoki bu tildan soʻzlar tarjima qilinganda doim ham mazkur soʻzlarning muqobil variantlari topilavermaydi. Ayniqsa, bu terminlar lingvistikaga oid boʻlganda.

Xorijiy tildagi soʻzlarning lugʻaviy maʼnosi muayyan tilga tarjima qilinganda, aynan mos kelishi qiyin. Matn mazmunidan kelib chiqqan holda yoki tanlangan til imkoniyatlari doirasida soʻzning lugʻaviy maʼnosi oʻzgarib turadi. Bunday holatni tilshunoslik terminlarida koʻp kuzatish mumkin.

Hindiy va oʻzbek tillari oʻrtasidagi tarjima jarayonida koʻplab lugʻaviy tafovutlar kuzatiladi. Hindiy tili hind-evropa til oilasiga, oʻzbek tili esa turkiy tillarga mansub boʻlib, ularning soʻz yasash usullari va grammatik kategoriyalari bir-biridan keskin farq qiladi. Bu esa tarjima jarayonida muayyan soʻz yoki atamani aynan mos shaklda yetkazishni qiyinlashtiradi.

Misol uchun, hindiy tilidagi **‘संस्कृति’** ‘sanskriti’ soʻzi oʻzbek tiliga ‘madaniyat’ deb tarjima qilinadi. Biroq, hindiy tilida bu soʻz yanada kengroq maʼnoga ega boʻlib, u nafaqat urf-odatlar va anʼanalar majmuasini, balki jamiyatning maʼnaviy va axloqiy qadriyatlarini ham oʻz ichiga oladi. Shu sababli, baʼzan bu soʻzni ‘sivilizatsiya’ yoki ‘anʼana’ deb ham tarjima qilishga toʻgʻri keladi.

Xuddi shunday, oʻzbek tilidagi ‘ilm’ soʻzi hindiy tiliga **‘ज्ञान’** ‘gyaan’ yoki **‘विद्या’** ‘vidya’ shaklida tarjima qilinishi mumkin. Lekin bu soʻzlarning semantik maydoni farqli boʻlib, **‘ज्ञान’** koʻproq ruhiy-maʼnaviy bilimni, **‘विद्या’** esa ilmiy va akademik bilimni anglatadi. Shuning uchun tarjima matn mazmuniga qarab moslashtiriladi.

Tilshunoslik sohasida aynan ekvivalent soʻz topish yanada murakkabroq boʻlishi mumkin. Masalan, hindiy tilidagi **‘कारक’** ‘kaarak’ soʻzi rus tilidagi ‘падеж’ yoki oʻzbek tilidagi ‘kelishik’ atamasiga yaqin, lekin hindiy tilida kelishik tushunchasi grammatik jihatdan oʻziga xos boʻlib, u faqat soʻz shakliga emas, balki butun gap tuzilishiga bogʻliq boʻlishi mumkin.

Shuningdek, oʻzbek tilidagi ‘gap boʻlaklari’ tushunchasi hindiy tilida **‘वाक्य के अंग’** ‘vaakya ke ang’ deb tarjima qilinadi, ammo bu atama hind tilida koʻproq gap tarkibidagi soʻzlarning grammatik funksiyalarini emas, balki sintaktik tuzilishini anglatishi mumkin.

Hindiy tili dunyoda eng koʻp soʻzlashiladigan tillardan biri boʻlib, uning grammatik xususiyatlarini oʻrganish tilshunoslik fanining muhim yoʻnalishlaridan

biridir. Hindiy tilidagi kelishikni ifodalovchi terminlar o'ziga xos sintaktik va semantik xususiyatlarga ega bo'lib, ularni o'rganish boshqa tillar bilan qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Zamonaviy globallashtirish jarayonida turli tillarning grammatik tizimlarini o'rganish, o'zaro ta'sirni aniqlash va tarjima jarayonlarini yaxshilash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunga qadar hindiy tilidagi kelishik kategoriyasiga oid terminlar yetarli darajada chuqur o'rganilmagan, ayniqsa, ularning boshqa tillardagi kelishik kategoriyalari bilan qiyosiy tahlilga kam e'tibor qaratilgan.

Mazkur mavzu bo'yicha zamonaviy ilmiy-tadqiqotlar tilshunoslikda nisbatan yangi yo'nalishlardan biri tipologik usullar bilan olib borilmoqda, bu esa mavzuning dolzarb va yangicha yondashuvga ega ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi hindiy tilidagi kelishikni ifodalovchi terminlarning lingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularning boshqa tillardagi kelishik terminlari bilan umumiy va farqli tomonlarini tadqiq qilishdan iborat. Kelishikka oid terminlarning grammatik, semantik va funksional tahlili asosida ularning hindiy tilida tutgan o'rnini belgilashdir.

Yuqoridagi maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar aniqlandi:

- hindiy tilidagi kelishikni ifodalovchi asosiy terminlarni aniqlash va tasniflash;
- hindiy tilidagi kelishikni boshqa tillar, xususan o'zbek tili bilan qiyosiy tahlil qilish;
- kelishik terminlarining semantik va funksional xususiyatlarini o'rganish;
- hindiy tilining grammatik tizimida kelishik terminlarining o'rnini belgilash va ularning o'ziga xosliklarini yoritish.

Ma'lumki, hindiy tili dunyodagi mavjud tillar orasida eng qadimiylaridan ekanligi bilan ajralib turadi. Grammatik terminlar borasida ham hindiy tili ancha ilg'or. Bu tilda yozilgan tilshunoslik matnlarini o'qish va tushunish oson emas. Chunki tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, hind tillarining rivojlanish bosqichi asosan uch davrga bo'linadi: eng qadimgi (taxminan miloddan avvalgi XII asrdan boshlanadi), o'rta (miloddan avvalgi 1-ming yillikning o'rtalaridan) va yangi davr (milodiy X asrdan keyin boshlangan). Ushbu davrlar hind tillarining dastlabki sintetik-flektiv holatidan asta-sekin fonetik-morfologik o'zgarishlar natijasida analitik vositalarning, agglutinativ tizimning paydo bo'lishi bilan farqlanib turadi [3]. Shunga ko'ra, hindiy tili tilshunoslik matnlarida asosan uch qatlamdagi terminlar, ya'ni sanskritcha, yangi hind-oriy tillariga xos hamda o'zlashgan (asosan ingliz tilidan) grammatik terminlar qatlami farqlanadi.

Ma'lum bir tilning grammatik terminlarini ona tilga tarjima qilib foydalanish murakkab jarayondir. Chunki bir tilda mavjud grammatik termin ikkinchi tilda aynan mos holatda uchramasligi mumkin. Biroq bu tanlangan til grammatikasida mazkur funksiyaviy vazifaning mavjud emasligidan dalolat bermaydi. Masalan, hindiy va o'zbek tillarining grammatik qatlamida kelishik kategoriyasi mavjud. O'zbek tilida mazkur termin 'kelishik' deyilsa, hindiy tilida कारक 'kaarak' deb yuritiladi. Bu grammatik kategoriya ikki tilda ham aynan bir funksional vazifani bajaradi, ya'ni kelishiklar muayyan belgilar vositasida gapda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi.

Mashhur tilshunos olim J.Layonz ma'lumotiga binoan kelishik – otning grammatik kategoriyasi hisoblanib, mazkur ot narsa-predmet va hodisa bilan ifodalangan munosabatni anglatuvchi kategoriyaviy ma'noni bildiradi va shu bilan gapdagi boshqa so'zlarga nisbatan munosabatini ifodalaydi [5].

Hind tilshunosi V.Prasadning fikricha, gapda ot va olmoshlarni boshqa so'zlar bilan bog'lovchi grammatik kategoriya – कारक 'kaarak' deyiladi, mazkur termin o'zbek tilida vazifasiga ko'ra aynan kelishikka mos keladi. Shuningdek, uning fikricha, ot yoki olmoshning fe'l bilan munosabatini ta'minlovchi grammatik kategoriya ham kelishikdir. Olimning ta'kidlashicha, hindiy tilida ot yoki olmoshning ने 'ne', को 'ko', से 'se' kabi posleloglar bilan birikkan holatda kelishi kelishik kategoriyasidir. Shunday posleloglar bilan kelgan so'zlar boshqa so'z bilan biriksa, so'z birikmalari hosil bo'ladi. ने 'ne', को 'ko', से 'se' kabi posleloglar turli kelishiklarga xosdir. Mazkur posleloglar ot yoki fe'llar bilan birikib, कारकपद 'kaarakpad' «kelishikli birikma» yoki क्रियापद 'kriyaapad' «fe'lli birikma» larni hosil qiladi. Bunday birikmalarsiz bironta jumlani tasavvur qilish mumkin emas. Masalan, रामचन्द्र जी ने ... समुद्र पर बन्दरों से पुल बंधवा दिया 'Raamchandra jii ne ... samudr par bandaroN se pul baNdhvaa diyaa'. «Ramchandar ... dengizda maymunlardan ko'prik yasattirdi».

Bu gapda रामचन्द्र जी ने 'Raamchandra jii ne' "Ramchandar (bosh kelishikda, gapdagi ish-harakat tugallangan zamonda)", समुद्र पर 'samudr par' "dengizda", बन्दरों से 'bandaroN se' "maymunlardan" va पुल 'pul' "ko'prik" otlarning turli xil ko'rinishlari bo'lib, mazkur otlar बंधवा दिया 'baNdhvaa diyaa' "yasattirdi" fe'li bilan bog'langan [7].

Olim hindiy tilidagi kelishiklar sonini sakkizta deb ko'rsatadi hamda kelishiklarni ifodalash uchun ot yoki olmoshlardan keyin maxsus belgilar qo'yiladi, mana shu belgilar hindiy tili grammatikasida विभक्तियाँ 'vibhaktiyaaN' ishlatilishini

ta'kidlaydi (bu yerda विभक्तियाँ 'vibhaktiyaaN' – विभक्ति [6] 'vibhakti' ning ko'plik shaklidir).

Ba'zi hindshunos olimlar mazkur kelishik qo'shimchalarini परसर्ग 'parsarg' deb ham yuritadilar, mazkur so'zning lug'aviy ma'nosi ingliz tilidagi predlog terminiga yanam mos tushadi. Yana bir hindshunos olim K. Vajpeyi "kelishik qo'shimchalarini विभक्तियाँ 'vibhaktiyaaN' deb nomlash bizga an'anaga aylangan, uni परसर्ग 'parsarg' so'zi bilan almashtirib qo'llashdan ne naf?" degan fikrga qat'iy urg'u beradi. Shu fikrlarga tayangan holda kelishik qo'shimchalarini an'anaviy yo'ldan borib, विभक्ति 'vibhakti' deb atash to'g'ri bo'ladi, deydi. Fikrimizcha, mazkur terminning vazifaviy holaridan kelib chiqib, o'zbek tilida izohlansa, kelishik shakllari yoki kelishik ma'nolarini ifodalovchi affiksial morfema deyish to'g'ri bo'ladi [1].

Yana bir hind tilshunosi Harivansh Sinhga ko'ra, hindiy tilida kelishik कारक 'kaarak', predlog परसर्ग 'parsarg' hamda qo'shimcha विभक्ति 'vibhakti' o'rtasida farq bor. Ammo ko'pincha mazkur so'zlarning ma'no munosabatida chalkashlik yuzaga keladi. Uning fikricha, विभक्ति 'vibhakti' termini sanskrit tilida affiksning bir turi sifatida ishlatilgan. Panini o'z grammatikasida affikslarni ikkiga bo'lgan: ot va sifatlar bilan ishlatiluvchi qo'shimchalar va fe'llar bilan ishlatiluvchi qo'shimchalar. Mazkur qo'shimchalarni u umumiy tarzda विभक्ति 'vibhakti' deb nomlagan. परसर्ग 'parsarg' predlog bo'lib, u ancha zamonaviy termin hisoblanadi hamda gapda so'zlarni bir-biriga bog'laydi. कारक 'kaarak' kelishik termini esa, gapda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan grammatik kategoriya nomidir [7].

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hindiy tilidagi kelishik kategoriyasini ifodalovchi shakllarning qanday nomlanishi hindshunos olimlar orasida ham bahs-munozaralidir. Bu esa o'z navbatida o'zbek hindshunoslari o'rtasidagi munozarali holatga olib kelishi tabiiy.

XULOSA

Demak, hindiy tili tilshunoslik terminlari orasida o'zbek tilshunoslik terminlaridek turg'un atamalar kam uchraydi. Hindiy tili hamon jadal rivojlanayapti va bu holat ekstrolingvistika bilan chambarchas bog'liqdir. Natijada yangi terminlar muttasil kirib kelayapti. Shu bilan birga an'anaviy tilshunoslik maktabi vakillari tomonidan qadimgi hind-oriy tillariga xos terminlar ham foydalanilayapti. Mazkur terminlardan foydalanilganda, xorijiy tilga tarjima qilinganda albatta yuqorida keltirilgan tarixiy jarayondan xabardor bo'lgan xolda ularni qo'llash lozim.

Hindiy va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjima jarayonida lug'aviy mos kelishmovchiliklar va semantik o'zgarishlar ko'p uchraydi. So'zlarning ma'nosi

tarjima qilinayotgan matn mazmuni, tilning grammatik tizimi va madaniy kontekstga bog‘liq holda o‘zgarib boradi. Ayniqsa, tilshunoslik terminlarida bunday tafovutlar yaqqol seziladi, chunki har bir til o‘ziga xos lingvistik tizim va tarixiy rivojlanish yo‘liga ega. Shu sababli tarjimonlar nafaqat lug‘aviy ekvivalentlarni topish, balki tilning imkoniyatlarini inobatga olgan holda mazmuni to‘g‘ri yetkazish ustida ishlashlari kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati, T.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati A. Madvaliyev tahriri ostida, 2006-2008
3. Shomatov O.N. Janubiy Osiyo tillariga kirish, 1-3-qismlar, T., 2002-04
4. Жеребило Татьяна Васильевна Словарь лингвистических терминов, 2010
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, пер.с.англ. – М., Наука, 1978
6. под редакцией В.М.Бескровный «Хинди-русский словарь», М., 1972
7. वासुदेवनन्दन प्रसाद – आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना – भारती भवन, पटना, 2003 – Vasudevanandan Prasad “Zamonaviy hindiy tili grammatikasi va tuzilishi” Bhartiya bhavat, Patna shahri, 2003)